

MASTER'S THESIS

Wanneer is burgerlijke ongehoorzaamheid gerechtvaardigd in een democratische samenleving?

Vergouw, Pieter

Award date:

2024

Awarding institution:

Department of Public Law

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 18. Mar. 2025

Open Universiteit
www.ou.nl

Wanneer is burgerlijke ongehoorzaamheid gerechtvaardigd in een democratische samenleving?

*This government had an idea
And parliament made it law
It seems like it's illegal
To fight for the union anymore
Which side are you on, boys?
Which side are you on?*

-Billy Bragg

Naam: Pieter Vergouw
E-mailadres: pieter.vergouw@outlook.com
Studentnummer: 851496526
Cursuscode: RM9916
Aantal woorden: 11.560
Begeleider: Mr. dr. T. Herrenberg
Examinator: Mr. dr. D. Venema MEd
Inleverdatum: 01-10-2024

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
2. Burgerlijke ongehoorzaamheid	5
2.1 Uitgangspunten burgerlijke ongehoorzaamheid	5
2.2 Burgerlijke ongehoorzaamheid in een vergelijkend perspectief	7
2.2.1 Een kader voor vergelijking	7
2.2.2 Strijd om de burgerrechten	8
3. Burgerlijke ongehoorzaamheid in het Nederlandse strafrecht	12
3.1 De zaak Willem Engel	12
3.2 De zaak Kamerlid Van Meijeren	13
3.3 Klimaatactie in het Mauritshuis	14
3.4 Ludieke actie op het ministerie en bezetting booreiland	16
3.5 Argumenten van de klimaatactivisten	17
4. Kader EVRM	21
4.1 Artt. 10 en 11 EVRM	21
4.2 Kudrevičius tegen Litouwen-arrest	23
4.3 Visie van het EHRM	24
5. Conclusie	27
6. Literatuurlijst	29
7. Jurisprudentielijst	33

1. Inleiding

Wat is eigenlijk burgerlijke ongehoorzaamheid? In een rechtszaak tegen Greenpeace omschreef de Rechtbank Amsterdam burgerlijke ongehoorzaamheid als een vorm van geweldloos protest met een politiek-maatschappelijk doel. Eventueel strafrechtelijk ingrijpen en de aansprakelijkheid voor schadevergoeding moet door de actievoerders worden aanvaard.¹ In het geval van burgerlijke ongehoorzaamheid wordt bewust de wet overtreden, maar het gaat om activiteiten die in wezen niet gericht zijn op de ondermijning van de democratische rechtsorde, in tegenstelling tot bij extremisme.²

In het maatschappelijk debat komt burgerlijke ongehoorzaamheid vaak terug (protestacties boeren, klimaatacties van actiegroepen zoals Just Stop Oil en Extinction Rebellion, besmeuren van standbeelden). Deze ontwikkelingen zorgen voor onrust en verdeeldheid in de samenleving. Zij geven niet alleen een gevoel van onveiligheid maar veroorzaken ook hinder vanwege bijvoorbeeld blokkades van wegen. Zie het voorbeeld van de 'Blokkeerfriezen', die andere actievoerders (van 'Kick Out Zwarte Piet') de weg trachtten te versperren.³ Tegelijkertijd is de steun voor burgerlijke ongehoorzaamheidsacties de afgelopen jaren ook toegenomen.⁴

Dit zorgt voor een dilemma bij beleidsmakers. Burgers hebben het recht om te demonstreren en zo veranderingen in de samenleving tot stand te brengen, maar ze moeten zich ook aan de wet houden. Ook moet de samenleving beschermd worden tegen chaos en gewelddadigheden. Er is echter een trend waarneembaar waarbij aanzienlijke groepen in de samenleving aangeven dat ze een maatschappelijk onbehagen ervaren, ook wordt gewezen op een gebrek aan saamhorigheid en solidariteit.⁵ De probleemstelling van het onderzoek luidt daarom:

'Wanneer is burgerlijke ongehoorzaamheid gerechtvaardigd in een democratische samenleving?'

In hoofdstuk twee wil ik een definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid geven. Ik zal daarom de uitgangspunten van burgerlijke ongehoorzaamheid beschrijven en de interpretatie van verschillende denkers over dit onderwerp uiteenzetten. Zo krijg ik een beeld van wat burgerlijke ongehoorzaamheid in de praktijk inhoudt en wat de beweegredenen van de actievoerders zijn. Daarna ga ik burgerlijke ongehoorzaamheid behandelen aan de hand van verschillende historische gebeurtenissen waarbij de wet werd overtreden om veranderingen in de samenleving tot stand te brengen. Dit zorgt voor een kader waarbij de beweegredenen en methoden voor burgerlijke ongehoorzaamheid van nu met die van vroeger vergeleken kunnen worden.

Hierbij belicht ik specifiek de strijd om de burgerrechten in de jaren zestig van de vorige eeuw in de VS, een belangrijke periode uit de Amerikaanse geschiedenis. De protestacties uit dit tijdperk zijn namelijk aansprekende en recente voorbeelden van burgerlijke ongehoorzaamheid die een einde hebben gemaakt aan eens legitiem geachte situaties zoals rassensegregatie.

¹ Rb. Amsterdam (vzr.) 5 oktober 2012, ECLI:NL:RBAMS:2012:BX9310, r.o. 5.11 (*Shell/Greenpeace*).

² *Bevorderen, Beschermen, Bestrijden* 2024, p. 43.

³ <https://nos.nl/regio/friesland/artikel/74983-hoge-raad-veroordeling-zes-friese-a7-blokkeerders-blijft-in-stand>

⁴ <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2023/12/29/burgers-die-zich-ongehoord-voelen-steunen-vaker-harde-acties>

⁵ *Samenleving in beweging* 2023, p. 27.

Ik heb gekozen voor de Verenigde Staten omdat dit land een lange traditie heeft op het gebied van burgerlijke ongehoorzaamheid. Deze ontwikkelingen hebben niet alleen geleid tot grote veranderingen in de Amerikaanse samenleving, maar zijn ook wereldwijd invloedrijk geweest.

In hoofdstuk drie wil ik onderzoeken hoe het Nederlandse strafrecht omgaat met burgerlijke ongehoorzaamheid bij protestacties. Aan de hand van vijf strafzaken wil ik de rol van de Nederlandse rechter bij burgerlijke ongehoorzaamheid onderzoeken. Zo krijg ik een beeld hiervan in de context van verschillende delicten en hoe het strafrecht hiermee omgaat. De strafzaken in kwestie hebben onder andere betrekking op opruiing (art. 131 Sr), openlijke geweldpleging (art. 141 lid 1 Sr) en vernieling (art. 350 lid 1 Sr).

Vervolgens wil ik in hoofdstuk vier de nadruk leggen op het kader van artt. 10 en 11 EVRM, omdat het EHRM klachten met betrekking tot schendingen van het demonstratierecht onder deze artikelen behandelt. Door de jurisprudentie van het EHRM over deze artikelen te analyseren wordt duidelijk wat de uitgangspunten van het EHRM zijn bij het demonstratierecht en hoe gereageerd moet worden op personen die burgerlijk ongehoorzaam zijn en dus welbewust de wet overtreden.

Een analyse van de uitgangspunten van het EHRM is relevant omdat er vaker sprake is van voorschriften en verboden die in strijd lijken met het recht om te demonstreren uit artt. 10 en 11 EVRM.⁶ Deze worden gerechtvaardigd met een beroep op lid 2 van deze artikelen, dat beperkingen op de uitoefening van het demonstratierecht toelaat indien voldaan is aan bepaalde 'doelcriteria' zoals de bescherming van de openbare veiligheid en het voorkomen van wanordelijkheden. Vanwege deze ontwikkelingen maken maatschappelijke organisaties zich zorgen over de beperkingen op het recht om te demonstreren.⁷

Een verkenning in de media en literatuuronderzoek leverde voldoende aanknopingspunten op voor een onderzoek. Dit onderzoek zal multidisciplinair van aard zijn, ik wil namelijk niet alleen belichten hoe de Nederlandse strafrechter en het EHRM omgaan met burgerlijke ongehoorzaamheid, maar ik wil ook vanuit een rechtsfilosofisch perspectief naar dit onderwerp kijken. Daarom zal ik verschillende rechtsfilosofische stromingen die zich hebben uitgelaten over burgerlijke ongehoorzaamheid in mijn onderzoek betrekken.

Ik heb hiervoor (online) krantenartikelen, onderzoeksrapporten en de parlementaire geschiedenis gebruikt. Verder gebruikte ik InView, Legal Intelligence, www.rechtspraak.nl en hudoc.echr.coe.int om toegang te krijgen tot artikelen, gedigitaliseerde boeken en jurisprudentie van de Hoge Raad en het EHRM. Hier heb ik gezocht op trefwoorden zoals 'burgerlijke ongehoorzaamheid', 'demonstratierecht' en 'reprehensible act'. Het geraadpleegde bronmateriaal strekt zich uit van 1845 tot 2024. De geraadpleegde jurisprudentie strekt zich uit van 1973 tot 2024. Dit brede tijdsbestek zal mij een zo volledig mogelijk overzicht geven van de ontwikkelingen binnen het onderwerp burgerlijke ongehoorzaamheid en zo helpen bij het interpreteren en het waarderen van de bronnen.⁸

⁶ Van Noorloos 2023, p. 291 en p. 292.

⁷ *Demonstreren, een schurend grondrecht?* 2018, p. 3.

⁸ Van Dijk, Snel & Van Golen 2023, p. 90.

2. Burgerlijke ongehoorzaamheid

2.1 Uitgangspunten burgerlijke ongehoorzaamheid

Burgerlijke ongehoorzaamheid is niet juridisch gedefinieerd en daardoor is het lastig om vast te stellen wanneer iemand nu burgerlijk ongehoorzaam is. De Brit Roger Hallam, oprichter van Extinction Rebellion, zegt hierover het volgende: 'Jij praat nu met mij over burgerlijke ongehoorzaamheid. Ben je dan zelf ook burgerlijk ongehoorzaam? Onder een autoritair regime waarschijnlijk wel. Ik ben bang dat we hier in het Verenigd Koninkrijk steeds meer die kant op gaan'.⁹ Hallam ziet radicale acties zoals wegblokkades als de enige manier om de autoriteiten te dwingen tot het voeren van betekenisvolle onderhandelingen en zo veranderingen in de samenleving te bewerkstelligen.¹⁰

De rechtssocioloog Kees Schuyt onderscheidt in zijn definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid verschillende kenmerken. Het moet gaan om een bewuste wetsovertreding, met als doel een verandering in het publiek belang wanneer het gebruik van legale middelen geen resultaat heeft opgeleverd. Ook is de overtreding weloverwogen, gewetensvol en geweldloos en vindt de overtreding plaats het openbaar. Verder wordt het risico van een straf wordt aanvaard, werkt men vrijwillig mee aan arrestatie en vervolging en worden de rechten van anderen zoveel mogelijk ontzien.¹¹

Schuyt omschrijft burgerlijke ongehoorzaamheid als een wapen tegen de meerderheid die zijn macht misbruikt door ervoor te zorgen dat een onrechtvaardige situatie in stand wordt gehouden. Problemen die zo ontstaan voor een minderheid worden stelselmatig genegeerd, naar redelijke argumenten die worden aangedragen wordt eenvoudigweg niet geluisterd. Als deze meerderheid zo de voor hen gunstige status quo wil handhaven ook al leidt dit tot nadelige gevolgen bij de overige groepen in de samenleving, dan zorgt burgerlijke ongehoorzaamheid ervoor dat de discussie weer wordt opengetrokken.¹²

Bij de omgang met personen die burgerlijk ongehoorzaam zijn is het de vraag of de overtreder een beroep kan doen op strafuitsluitingsgronden. Aangezien bij burgerlijke ongehoorzaamheid wordt gehandeld vanuit een moreel standpunt kan namelijk betoogd worden dat zonder de protestactie het na te streven doel niet behaald kan worden. Een van de kenmerken van burgerlijke ongehoorzaamheid volgens Schuyt is immers dat het gebruik van legale middelen niets heeft opgeleverd en dat daarna tot actie is overgegaan. De overtreder zou vervolgens een beroep kunnen doen op noodweer of overmacht om zijn actie te kunnen rechtvaardigen.

Er moet hierbij wel rekening worden gehouden met de eisen van proportionaliteit en subsidiariteit. Zo heeft de Hoge Raad geoordeeld dat het zich aantrekken van bepaalde belangen die volgens de wet door anderen behartigd moeten worden, niet tot straffeloosheid kan leiden.¹³

⁹ <https://www.volkskrant.nl/volkskrant-magazine/extinction-rebellion-oprichter-roger-hallam-de-klimaatbeweging-heeft-gefaald~b853e73e/>

¹⁰ Hallam 2019, p. 8.

¹¹ Schuyt 2009, p. 311.

¹² Schuyt 2009, p. 308.

¹³ HR 16 oktober 1973, ECLI:NL:HR:1973:AB5022, NJ 1974/29 (*Sosjale Joenit*).

Wat betreft noodweer komt volgens art. 41 lid 1 Sr slechts lijf, eerbaarheid of goed voor verdediging tegen een ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding in aanmerking en zal dus als rechtvaardiging niet slagen. Het is ook voorstelbaar dat een verdachte zich beroept op zijn geweten om een daad van burgerlijke ongehoorzaamheid te rechtvaardigen. De argumentatie hierbij is dat de motivatie van de verdachte tot ongehoorzaamheid tot stand kwam op grond van een morele overtuiging. Schuyt stelt dat wetsovertredingen die gebaseerd zijn op een morele overtuiging door de overtreder gezien worden als een ultimum remedium voor herstel van een immoreel geachte misstand in de samenleving. Deze overtuiging bestaat al bij de verdachte voordat de beslissing tot burgerlijke ongehoorzaamheid was genomen.¹⁴

Schuyt stipt het verschil aan tussen overtreders met een morele overtuiging en criminele wetsovertreders zoals dieven. Diefstal wordt niet door sociale belangen maar door individuele belangen gemotiveerd, ook al wordt soms een ongelijke inkomensverdeling als reden opgegeven. De motivatie van een dief om te stelen is niet gebaseerd op een stabiele overtuiging, maar op verrijking ten koste van anderen.¹⁵

Als de verdachte een beroep doet op gewetensnood dan zal hij een beroep doen op de schulditsluitingsgrond psychische overmacht. Er gelden echter strenge eisen voor psychische overmacht, er moet sprake zijn van uitzonderlijke omstandigheden om een beroep op deze schulditsluitingsgrond te laten slagen.¹⁶ Het moet dan gaan om een drang waaraan redelijkerwijs geen weerstand kan worden geboden. Dergelijke beroepen zijn weinig kansrijk, zo komt een geslaagd beroep op gewetensbezwaren in de rechtspraak niet voor.¹⁷

Ook overmacht in de zin van noodtoestand komt waarschijnlijk niet in aanmerking als rechtvaardigingsgrond voor burgerlijke ongehoorzaamheid, het ontbreekt dan aan acute nood en een aanvaardbare belangenafweging.¹⁸ Net als bij psychische overmacht moeten ook hier uitzonderlijke omstandigheden ertoe leiden dat er voor de verdachte geen redelijke alternatieven beschikbaar waren.¹⁹ Het zwaarstwegende belang moet dan voorrang krijgen.²⁰

In gevallen van burgerlijke ongehoorzaamheid daarentegen zijn er wel degelijk alternatieven denkbaar. Zo waren in 2023 demonstranten van Extinction Rebellion door de rechter veroordeeld tot taakstraffen van 30 tot 60 uur wegens opruiing omdat zij via social media hadden opgeroepen om de A12 te blokkeren. De Hoge Raad oordeelde dat er voldoende redelijke alternatieve locaties beschikbaar waren voor een demonstratie en dat de maatregelen van de autoriteiten daarom in lijn waren met de vereisten van proportionaliteit en subsidiariteit en dat het ingrijpen geen schending van artt. 10 en 11 EVRM opleverde.²¹

¹⁴ Schuyt 2009, p. 313.

¹⁵ Schuyt 2009, p. 313.

¹⁶ Bakker 2018, p. 232.

¹⁷ De Hullu 2018, p. 308.

¹⁸ Bakker 2021, p. 143.

¹⁹ HR 16 september 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC7923, r.o. 5.4.2 (*Noodtoestand en Opiumwet*).

²⁰ HR 12 juli 2011, ECLI:NL:HR:2011:BP5967, r.o. 3.3.

²¹ Rb. Den Haag 2 augustus 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:11442, r.o. 6.3.2.

2.2 Burgerlijke ongehoorzaamheid in een vergelijkend perspectief

2.2.1 Een kader voor vergelijking

Aan de basis van burgerlijke ongehoorzaamheid ligt het idee dat de actie te rechtvaardigen is op ideologische gronden.²² In de loop der tijd hebben verschillende rechtsfilosofische stromingen de vraag behandeld wanneer ongehoorzaamheid tegen de machthebber gerechtvaardigd is.

Een belangrijke stroming is de natuurrechtler, waarvan de dertiende-eeuwse filosoof Thomas van Aquino een belangrijke wegbereider is. Deze leer stelt dat het recht inhoudelijk conform is aan de menselijke rede en beoordeeld moet worden op zijn rechtvaardigheidsgehalte.²³

De leer van het sociaal contract daarentegen richt zich op de legitimatie van het gezag van de staat. Deze leer gaat uit van de overdracht van macht van de burgers aan de staat om zo orde en veiligheid te garanderen. De burgers hebben macht aan de staat gedelegeerd maar kunnen deze te allen tijde weer terugvorderen.²⁴ De filosoof John Rawls benadrukt hierbij dat rechtvaardigheid volgens de contractenleer de bereidwillige samenwerking onder gelijken betekent. Als men een ander deze rechtvaardigheid onthoudt en onrechtvaardig behandelt lokt dit ofwel onderwerping ofwel verzet uit.²⁵

In de volgende paragraaf worden de zojuist genoemde stromingen geïllustreerd aan de hand van gebeurtenissen met betrekking tot burgerlijke ongehoorzaamheid die zich afspeelden in de Verenigde Staten. Dit land heeft namelijk verschillende tijdperken heeft gekend waarin burgerlijke ongehoorzaamheid een invloedrijke rol speelde. Voorbeelden hiervan zijn het ondertekenen van de Onafhankelijkheidsverklaring door de 'Founding Fathers' wat leidde tot de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783), de opstand tegen de slavernij in het midden van de negentiende eeuw en de protesten van de burgerrechtenbeweging in de jaren zestig van de vorige eeuw. In al deze gebeurtenissen werd burgerlijke ongehoorzaamheid als wapen gebruikt om de status quo aan te vallen.

Hoe rechtvaardigden deze activisten hun daad van burgerlijke ongehoorzaamheid? Thomas Paine, politiek schrijver, prominent voorstander van afscheiding van Groot-Brittannië en zelf nota bene in Engeland geboren, zei hierover in zijn invloedrijke pamflet 'Common Sense' uit 1776:

'From Britain we can expect nothing but ruin. If she is once admitted to the government of America again, this Continent will not be worth living in. Jealousies will be always arising; insurrections will be constantly happening; and who will go forth to quell them? Who will venture his life to reduce his own countrymen to a foreign obedience? The difference between Pennsylvania and Connecticut, respecting some unlocated lands, shows the insignificance of a British government, and fully proves that nothing but Continental authority can regulate Continental matters.'²⁶

²² *Demonstratierecht onder druk* 2022, p. 19.

²³ Lokin & Zwolve 2014, p. 49.

²⁴ Gros 2019, p. 158.

²⁵ Rawls (1971) 2006, p. 394.

²⁶ Paine 2004, p. 81.

Paine doet een beroep op de menselijk rede. Hij stelt dat de wetten van de Britse koning conflicteren met de menselijke rede en dat hierdoor legitiem gezag ontbreekt. De heersende wetten, uitgevaardigd door een koning in Londen, werden door de 'Founding Fathers' gezien als onrechtvaardig, zij druisten volgens hen in tegen het natuurlijke recht (*natural right*) van de Amerikaanse burgers om eigen wetten op te stellen en zelf een regering te vormen.²⁷

In de volgende paragraaf worden enkele gebeurtenissen uit de strijd van de burgerrechtenbeweging beschreven. Door een vergelijkend kader te creëren wordt duidelijk wat de motivatie is voor burgerlijke ongehoorzaamheid en onder welke omstandigheden dit plaatsvond. Activisten zoals Martin Luther King en Rosa Parks streefden naar een inclusieve en vreedzame samenleving en daarmee heeft het tijdperk van de burgerrechtenbeweging raakvlakken met hedendaagse urgente sociale thema's zoals de invloed van oorlog, migratieproblematiek en klimaatverandering.²⁸

2.2.2 Strijd om de burgerrechten

Zo ongeveer 100 jaar na afschaffing van de slavernij in de Verenigde Staten was er nog lang geen sprake van gelijke rechten voor iedereen. De samenleving was sterk gesegregeerd, vooral in het zuiden van het land werd de zwarte bevolking openlijk gediscrimineerd. Tegelijkertijd was er verzet tegen de discriminerende wetten die ervoor zorgden dat zwarte mensen gedwongen werden om gebruik te maken van aparte openbare voorzieningen.

In 1955 weigerde de 42-jarige naaister en burgerrechtenactiviste Rosa Parks na een lange werkdag haar plek in een bus in Montgomery, Alabama af te staan aan een blanke passagier toen zij hiertoe werd gesommeerd.²⁹ De ophef die hierover ontstond leidde tot een boycot van de busmaatschappij in kwestie door de overwegend zwarte passagiers. Zij weigerden voortaan om gebruik te maken van de bus en gingen lopend naar hun bestemming, soms tientallen kilometers.³⁰

Deze protestactie zou uiteindelijk meer dan een jaar duren en was uitzonderlijk succesvol. De bussen in Montgomery waren nagenoeg leeg en dit zorgde ervoor dat niet alleen de busmaatschappij maar ook overige ondernemingen in de stad in ernstige financiële problemen terecht kwamen. Intussen hadden enkele zwarte passagiers de busmaatschappij en de lokale autoriteiten aangeklaagd wegens de discriminatie die zij in het openbaar vervoer hadden ondervonden. In 1956 sprak de rechtbank van Montgomery zich hierover uit in de zaak *Bowder t. Gayle* en verklaarde het dat segregatie in het openbaar vervoer onverenigbaar is met het gelijkheidsbeginsel uit amendement XIV van de Amerikaanse Grondwet.³¹

In zijn boek 'A Theory of Justice' schrijft Rawls dat burgerlijke ongehoorzaamheid duidelijk gericht is tegen een bestaand politiek systeem, dat door de demonstrant gezien wordt als onrechtvaardig. Burgerlijke ongehoorzaamheid moet volgens Rawls worden onderscheiden van gewelddadige acties, een belangrijk kenmerk van burgerlijke ongehoorzaamheid is namelijk geweldloosheid.³²

²⁷ Paine 2004, p. 75.

²⁸ Sierksma 2023, p. 140.

²⁹ Jackson 2008, p. 85.

³⁰ Hodgson 2013, p. 63.

³¹ Jackson 2008, p. 137.

³² Rawls (1971) 2006, p. 378.

Rawls vindt dat bij burgerlijke ongehoorzaamheid weliswaar de wet wordt overtreden, maar dat in de geweldloze en publieke aard van de daad desondanks trouw aan de wet tot uiting komt. De handeling is gewetensvol en oprecht, bedoeld om het rechtvaardigheidsgevoel van het publiek aan te spreken.³³ Schuyt meent dat de berechting die volgt uit de daad van burgerlijke ongehoorzaamheid vervolgens kan fungeren als een forum van discussie over de overtreden wetsbepalingen en de motieven hiervoor.³⁴

Thomas van Aquino richt zich op de rechtvaardiging van een opstand en stelt dat een koning niet op rechtvaardige wijze regeert indien hij slechts op eigen voordeel uit is en niet begaan is met het lot van zijn onderdanen. In opstand komen tegen een dergelijke tiran is dan gerechtvaardigd en geen staatsondermijning, behalve als dit leidt tot een ongebreidelde chaos die de samenleving niet ten goede komt.³⁵

De schrijver Henry David Thoreau schrijft in zijn essay 'Civil Disobedience' dat er onrechtvaardige wetten (*unjust laws*) bestaan en dat het een fout is om te denken dat je kan wachten totdat de meerderheid is overgehaald om deze op te heffen.³⁶ Als burgers door de wetten van de regering een gereedschap van de onrechtvaardigheid (*agent of injustice*) worden jegens anderen, dan moeten zij deze wetten niet gehoorzamen. In opstand komen is dan gerechtvaardigd, dit is de schuld van de regering die deze wetten in het leven roept en die geen gehoor geeft aan de stem van de minderheid.³⁷

Ook Thoreau stelt dat wachten totdat de staat het onrecht verhelpt geen optie is, op deze manier veranderingen teweegbrengen duurt eindeloos lang. Thoreau vergelijkt de regering met een machine. Het is normaal dat deze machine zo nu en dan sputtert en dat hierdoor frictie ontstaat, dit kan ook binnen een regering gebeuren. Maar als deze frictie de regering in zijn geheel overneemt en dit leidt tot georganiseerde onderdrukking en diefstal dan is het tijd om de machine af te danken.³⁸ Ook geïnstitutionaliseerde rassensegregatie kan beschouwd worden als een machine die wordt ingezet om een gehele bevolkingsgroep te onderdrukken.

Vervolgens legt Thoreau een link met de slavernij die in zijn tijd nog niet was afgeschaft in de VS. Hij geeft als voorbeeld dat er duizenden mensen zijn die tegen de slavernij zijn maar niets doen. Ofwel weten zij niet wat ze moeten doen of ze stellen in actie komen eindeloos uit. Thoreau stelt daarom dat een minderheid zich niet aan de meerderheid moet conformeren, dan is zij machteloos. Maar wanneer het zich organiseert en de handelswijze van de meerderheid dwarsboomt is het een onweerstaanbare kracht. De staat heeft dan geen andere keuze dan toegeven aan de gestelde eisen.³⁹

³³ Rawls (1971) 2006, p. 379.

³⁴ Schuyt 2009, p. 320.

³⁵ *Summa Theologica*, II, II, Qu. 42, art. 2.

³⁶ Thoreau (1849) 2019, p. 371.

³⁷ Thoreau (1849) 2019, p. 372.

³⁸ Thoreau (1849) 2019, p. 365.

³⁹ Thoreau (1849) 2019, p. 375.

In de jaren '60 werden er in de VS pogingen ondernomen om de ongelijke situatie waar de zwarte bevolking zich in bevond te veranderen. President Lyndon Johnson zorgde er in 1964 voor dat de 'Civil Rights Act', een wet die segregatie en discriminatie verbood, door de Senaat werd aangenomen.⁴⁰ In de praktijk stuitte de implementatie van deze wet echter op sterk verzet en veel burgers waren niet van plan om zich hieraan te houden. Protest hiertegen werd hard aangepakt. Zo werd op 7 maart 1965 in Selma, Alabama een protestmars tegen discriminatie met grof politiegeweld neergeslagen, wat zorgde voor een golf van verontwaardiging en solidariteit in het hele land.⁴¹

Een van de meest prominente leiders van de burgerrechtenbeweging in de VS was de charismatische dominee Martin Luther King. In augustus 1963 werd King in Birmingham, Alabama gearresteerd tijdens een geweldloze demonstratie tegen de beruchte 'Jim Crow'-wetten die rassensegregatie oplegden en werd hij in een politiecel opgesloten. Hier schreef King 'Letter from Birmingham Jail', een elegant geformuleerde brief aan de lokale autoriteiten waarin hij zijn denkbeelden over de noodzakelijkheid van burgerlijke ongehoorzaamheid in de strijd voor de burgerrechten uiteenzet.

King benadrukt in de brief dat hij geweldloos protest de juiste methode vindt om veranderingen te bewerkstelligen. De meer extreme denkbeelden van actievoerders zoals Malcolm X en de 'Nation of Islam' keurt hij af omdat deze leiden tot gewelddadigheden en tot nog meer onbegrip en wantrouwen. Maar King waarschuwt dat als de stemmen van meer gematigde demonstranten genegeerd worden zij uiteindelijk hun heil zullen zoeken in gewelddadige alternatieven om hun doelen te bereiken.⁴²

Volgens King bestaat een geweldloze campagne uit vier stadia, het verzamelen van feiten over het onrecht (*collection of the facts*), onderhandelen (*negotiation*), reflectie (*self-purification*) en actie (*direct action*). Vervolgens stelt King dat voorafgaand aan de demonstratie in Birmingham de eerste drie stadia zonder succes waren doorlopen en dat actievoeren daarom het enige alternatief was.⁴³ De organisatoren van de demonstratie hadden namelijk pogingen gedaan om onderhandelingen te voeren om segregatie in de stad tegen te gaan maar dit leidde tot niets. Toen uiteindelijk toch met de lokale autoriteiten overleg werd gevoerd en overeengekomen was dat racistische bordjes op winkeldeuren zouden worden verwijderd, bleek dat hier in de praktijk geen gehoor aan werd gegeven.

Deze onderhandelingen bewijzen volgens King dat de demonstratie geen onverantwoorde actie was maar een weloverwogen keuze waarbij de negatieve consequenties voor anderen zorgvuldig waren afgewogen door de organisatoren.⁴⁴ Wat hij vervolgens schrijft over verzet tegen een onderdrukker vertoont opvallende gelijkenis met de woorden van Thomas Paine over de Britse overheersing van Amerika:

⁴⁰ Caro 2012, p. 562.

⁴¹ <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/03/07/remarks-president-50th-anniversary-selma-montgomery-marches>

⁴² King 1963, p. 4.

⁴³ King 1963, p. 1.

⁴⁴ King 1963, p. 2.

'We know through painful experience that freedom is never voluntarily given by the oppressor; it must be demanded by the oppressed. Frankly, I have never yet engaged in a direct-action movement that was "well timed" according to the timetable of those who have not suffered unduly from the disease of segregation. For years now I have heard the word "wait." It rings in the ear of every Negro with a piercing familiarity. This "wait" has almost always meant "never."⁴⁵

Net als Thoreau maakt King een onderscheid tussen rechtvaardige wetten (*just laws*) en onrechtvaardige wetten (*unjust laws*). Het verschil is volgens King dat een rechtvaardige wet overeenkomt met morele wetten, de wet van God. Rechtvaardige wetten worden opgelegd, maar de normadressaten zijn bereid om deze wetten vanuit zichzelf, zonder dwang, te gehoorzamen. Vervolgens refereert King aan Thomas van Aquino wanneer hij stelt dat een onrechtvaardige wet een door de mens gemaakte wet is die niet geworteld is in het eeuwige recht en het natuurrecht (*eternal and natural law*). Onrechtvaardige wetten tasten de menselijke waardigheid aan en zijn daarom niet bindend. Als voorbeeld geeft King de segregatiewetten die de ziel verminken en de persoonlijkheid schaden.⁴⁶

Ook de Amerikaanse rechtsfilosoof Ronald Dworkin schrijft over gebondenheid aan wetten en stelt dat de legitimatie van de staat om dwang uit te oefenen op fatale wijze wordt ondermijnd als burgers geen morele verplichting voelen om de wet te gehoorzamen. Dworkin stelt dat het noodzakelijk voor een staat is om de burgers haar wil op te leggen, desnoods met dwang. Maar het dwingen tot gehoorzaamheid aan de wet kan alleen gerechtvaardigd worden als de burgers er daadwerkelijk van overtuigd zijn dat de wet een bron is van ware verplichtingen (*genuine obligations*).⁴⁷

Het kan volgens King voorkomen dat een wet in beginsel rechtvaardig is, maar dat deze wet een onrechtvaardige wet blijkt wanneer deze wordt uitgevoerd. Als een wet een middel wordt om een onrechtvaardige situatie te bewerkstelligen of in stand te houden, zoals rassensegregatie en het verhinderen van de uitoefening van het recht op vreedzame vergadering en vereniging, wordt dit een onrechtvaardige wet en is burgerlijke ongehoorzaamheid geoorloofd om hiertegen in verzet te gaan.⁴⁸

Schuyt verwijst bij het behandelen van dezelfde problematiek naar het fictieve 'sociale contract' dat bestaat tussen de staat en de burgers. Dit sociale contract vertegenwoordigt de waarden die in de staat gelden en moet telkens opnieuw worden onderworpen aan een kritische analyse. Als blijkt dat de staat niet meer de waarden uit het sociale contract nastreeft, dan vervalt de plicht tot gehoorzaamheid van de burgers.⁴⁹ In een dergelijke situatie vorderen burgers de macht die zij aan de staat gedelegeerd hebben weer terug omdat het contract is geschonden.

⁴⁵ King 1963, p. 2.

⁴⁶ King 1963, p. 3.

⁴⁷ Dworkin 1986, p. 191.

⁴⁸ King 1963, p. 3.

⁴⁹ Schuyt 2009, p. 338.

3. Burgerlijke ongehoorzaamheid in het Nederlandse strafrecht

Een eerste indruk bij de rol die het Nederlandse strafrecht speelt bij burgerlijke ongehoorzaamheid, is dat de rechter niet snel geneigd is om in een zaak te oordelen dat strafvervolging onverenigbaar is met de grondrechten uit het EVRM en de Grondwet. Er wordt in rechterlijke uitspraken regelmatig verwezen naar lid 2 van artt. 10 en 11 EVRM, dat 'bij de wet voorziene, een gerechtvaardigd doel dienende en een daartoe in een democratische samenleving noodzakelijke' beperkingen van de grondrechten toelaat.

Het is nuttig om te kijken naar enkele strafzaken uit de afgelopen jaren die betrekking hebben op burgerlijke ongehoorzaamheid. Op deze manier kan een beeld worden gevormd over hoe de Nederlandse rechter omgaat met dergelijke situaties. De eerste twee zaken gaan over corona-activist Willem Engel en FvD-Kamerlid Gideon van Meijeren en hebben betrekking op opruiing. De drie zaken daarna gaan over klimaatacties en wordt aan de verdachten onder andere openlijke geweldpleging en de beschadiging van goederen tenlastegelegd. Al deze zaken kunnen volgens de definitie van Schuyt geschaard worden onder burgerlijke ongehoorzaamheid, het gaat om bewuste wetsovertredingen met als doel een verandering in het publiek belang.

3.1 De zaak Willem Engel

Iemand die meedoet aan een burgerlijke ongehoorzaamheidsactie kan wel degelijk strafbaar zijn. Dit deed zich voor bij de veroordeling voor opruiing van corona-activist Willem Engel voor een oproep tot deelname aan een door de burgemeester verboden demonstratie tegen corona-maatregelen op het Malieveld in Den Haag.⁵⁰ Een dergelijke actie kan geschaard worden onder burgerlijke ongehoorzaamheid als we de definitie aanhouden van zowel Schuyt als Amnesty International, want de actie vindt plaats in de publieke ruimte (via berichten op Twitter en Facebook), is geweldloos en heeft als doel het teweegbrengen van verandering in het publiek belang.⁵¹ Ook wordt doelbewust de wet overtreden, opruiing is strafbaar gesteld in art. 131 Sr.

Er werden in deze zaak zes uitlatingen op social media gedaan die opruiend zouden zijn. De Rechtbank Rotterdam oordeelde dat één uitlating daadwerkelijk opruiend en bewezen was en spreekt de verdachte vrij van de overige vijf uitlatingen. Engel wordt uiteindelijk veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van één maand met een proeftijd van twee jaar. Het is interessant om na te gaan hoe de rechter tot dit oordeel kwam.

Bij de vijf uitlatingen die niet als opruiend werden aangemerkt werd gesteld dat verdachte niet heeft opgeroepen tot een strafbaar feit en hiervan wordt hij dan ook vrijgesproken. Zo bevat uitlating vijf uit het proces een oproep om een verzorgingstehuis in Goirle te bellen dat tijdelijk in lockdown ging om zo hun kwetsbare bewoners te beschermen tegen het coronavirus. De rechtbank concludeerde dat deze oproep een morele grens overschreed maar geen strafrechtelijke grens en dat er dus geen sprake was van opruiing.⁵²

⁵⁰ Rb. Rotterdam 20 januari 2023, ECLI:NL:RBROT:2023:259.

⁵¹ *Demonstratierecht onder druk* 2022, p. 19.

⁵² Rb. Rotterdam 20 januari 2023, ECLI:NL:RBROT:2023:259, r.o. 3.

De uitlating die volgens de rechtbank wel als opruiing kon worden bewezen werd door verdachte uitgesproken in een livestream op Facebook en bevatte volgens de rechtbank een duidelijke en directe oproep tot een verboden demonstratie zoals bedoeld in artikel 11 lid 1 sub a Wet openbare manifestaties (Wom). Het is hierbij niet van belang of het strafbare feit waartoe wordt opgeroepen zich wel of niet verwezenlijkt om van opruiing te kunnen spreken.

De verdachte werd niet beschermd door de vrijheid van vergadering en vereniging uit art. 11 EVRM. Het was namelijk niet de bedoeling van de verdachte om vreedzaam en gewelddoos te demonstreren. Wat volgens de rechter hierbij sterk meespeelt zijn de woordkeuze in de uitlating, de toonzetting en de coronacrisiscontext' die het opruiende karakter van de oproep onderschrijven. Het feit dat in het bericht de termen 'In liefde en geduld' en 'Natuurlijk non violent' werden gebezigd doet hier niet aan af.

De rechtbank stelde dat het feit was bewezen maar vervolgens was het de vraag of dit feit ook strafbaar was. Bestrafing zou namelijk strijd kunnen opleveren met art. 10 EVRM, dat het recht op vrije meningsuiting beschermt. Een belangrijk onderwerp van debat hierbij was de mogelijke inperking, onder bepaalde voorwaarden, van de vrijheid van meningsuiting van verdachte uit art. 10 lid 2 EVRM.

De rechter oordeelde dat er sprake was van een gerechtvaardigde inbreuk op de vrijheid van meningsuiting. De beperking stond in verhouding tot het beoogde legitieme doel, namelijk het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten. Er werd gesteld dat de oproep zelf geen inhoudelijke bijdrage leverde het maatschappelijk debat en dat de inbreuk dan ook nauwelijks aan de vrijheid van meningsuiting raakte. Verder was de inbreuk noodzakelijk in een democratische samenleving gelet op de volksgezondheid en de bescherming van de openbare orde in de context van de coronacrisis.⁵³

De verdachte in deze zaak was dus strafbaar, maar bij de strafoplegging acht de rechter het niet nodig dat het strafdoel vergelding in de straf doorklinkt. Als reden hiervoor wordt aangedragen dat de verdachte al leed heeft ondervonden van deze strafzaak en de gevolgen daarvan. Daarom werd een voorwaardelijke straf opgelegd, om zo anderen ervan te weerhouden besluiten van de lokale autoriteiten te negeren in een voor de samenleving ongekend ingrijpende periode.⁵⁴

3.2 De zaak Kamerlid Van Meijeren

In juni 2024 achtte de Rechtbank Den Haag het wel nodig om een taakstraf van 200 uur op te leggen aan FvD-Kamerlid Gideon van Meijeren wegens opruiing tot gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag. De uitspraken werden gedaan op YouTube en tijdens een bijeenkomst met boeren die het niet eens waren met het stikstofbeleid van de regering.⁵⁵

⁵³ Rb. Rotterdam 20 januari 2023, ECLI:NL:RBROT:2023:259, r.o. 5.

⁵⁴ Rb. Rotterdam 20 januari 2023, ECLI:NL:RBROT:2023:259, r.o. 7.

⁵⁵ <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Den-Haag/Nieuws/Paginas/Tweede-Kamerlid-veroordeeld-tot-taakstraf-voor-twee-gevallen-van-opruiing.aspx>

De rechtbank neemt het Kamerlid vooral kwalijk dat de uitspraken werden gedaan tegenover boeren die al demonstreerden tegen het overheidsbeleid, demonstraties waarbij eerder onlusten waren uitgebroken en ook strafbare geweldsfeiten werden gepleegd.⁵⁶ Dat Van Meijeren aangeeft zelf een voorstander te zijn van geweldloos verzet doet hier niets aan af. De rechtbank oordeelt dat de verdachte bewust heeft ingespeeld op de al aanwezige onrust van de boeren, met de bedoeling dit verder aan te wakkeren en het te leiden tot gewelddadig handelen tegen het openbaar gezag.⁵⁷

Een beroep op art. 10 EVRM werd door de rechtbank verworpen. Net als in de zaak tegen Willem Engel wordt de mogelijkheid van inperking, onder bepaalde voorwaarden, van de vrijheid van meningsuiting van verdachte uit art. 10 lid 2 EVRM aangehaald. Er wordt gesteld dat de uitlatingen van Van Meijeren plaatsvonden in een tijd van politieke en sociale onrust, waardoor er een dringende maatschappelijke behoefte ontstond om de vrijheid van meningsuiting in te perken.

De rechtbank oordeelde vervolgens dat verdachte strafbaar was omdat er geen feiten of omstandigheden aannemelijk zijn geworden die zijn strafbaarheid uitsluiten. Het wordt verdachte aangerekend dat hij heeft opgeruid tot geweld tegen het openbare gezag, terwijl hij zelf als volksvertegenwoordiger deel uitmaakt van de overheid en daarom een bepaalde verantwoordelijkheid heeft.⁵⁸ In tegenstelling tot de zaak uit de vorige paragraaf krijgt verdachte geen voorwaardelijke straf maar een taakstraf opgelegd.⁵⁹ Het Kamerlid heeft aangegeven in hoger beroep te gaan om de uitspraak aan te vechten.

3.3 Klimaatactie in het Mauritshuis

Een andere opzienbarende strafzaak waar burgerlijke ongehoorzaamheid een rol speelde vond plaats in het Mauritshuis te Den Haag. Hier hadden eind 2022 twee klimaatactivisten zich vastgelijmd aan het schilderij 'Meisje met de parel' van Vermeer. Ook goten zij een rode vloeistof over het hoofd van een van de activisten. Ze filmde hun actie, waarbij een van hen verklaarde dat hun daden waren bedoeld om aandacht te vragen voor de effecten van klimaatverandering.

In de eerste instantie eiste het Openbaar Ministerie vier maanden cel, waarvan twee voorwaardelijk. De redenering hierbij was dat het demonstratierecht moet worden geëerbiedigd, maar dat bij het plegen van strafbare feiten een grens wordt overschreden.⁶⁰ Net als de oproepen uit de vorige paragraaf kan ook deze actie worden aangemerkt als burgerlijke ongehoorzaamheid, want deze vindt plaats in de publieke ruimte, is geweldloos en heeft als doel het teweegbrengen van verandering in het publiek belang.⁶¹ Ook hier wordt doelbewust de wet overtreden, openlijke geweldpleging en vernieling zijn strafbaar gesteld in respectievelijk art. 141 Sr en art. 350 lid 1 Sr.

⁵⁶ Rb. Den Haag 11 juni 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:8969, r.o. 3.4.2., r.o. 3.4.1.

⁵⁷ Rb. Den Haag 11 juni 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:8969, r.o. 3.4.2.

⁵⁸ Rb. Den Haag 11 juni 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:8969, r.o. 6.3.

⁵⁹ Rb. Den Haag 11 juni 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:8969, r.o. 6.3.

⁶⁰ <https://www.om.nl/actueel/nieuws/2022/11/02/maanden-cel-voor-vernieling-schilderij-meisje-met-de-parel>

⁶¹ *Demonstratierecht onder druk 2022*, p. 19.

In hoger beroep betoogde de verdediging dat de verweten handelingen van de verdachten niet gekwalificeerd konden worden als een verstoring van de openbare orde of als uiting van agressie. Het kon volgens de verdediging niet worden vastgesteld dat de handelingen waren uitgevoerd met een 'een kracht van meer dan geringe intensiteit'.⁶² Het hof verwierp dit verweer en stelde dat bij openlijke geweldpleging ex art. 141 Sr de openbare orde het beschermde rechtsgoed is, anders dan de bescherming van het eigendomsrecht bij vernieling.

Hierdoor worden aan de intensiteit van het geweld in art. 141 Sr geen hoge eisen gesteld, maar is de mate waarin de handelingen bijdragen aan het verstoren van de openbare orde doorslaggevend.⁶³ Het hof oordeelde vervolgens dat de handelingen van de verdachten, namelijk het zich vastlijmen aan de glasplaat en aan de plaat achter het schilderij en het uitspreken van hun boodschap, bedoeld waren om de openbare orde te verstoren en dat zij dus als 'geweld' gekwalificeerd konden worden.

Wat de strafbaarheid van de verdachten betreft verwijst het hof naar artt. 10 en 11 EVRM. Er wordt hier dezelfde redenering gevolgd als in de opruiing-zaken in de paragraaf hiervoor, namelijk dat grondrechten niet absoluut zijn en ingeperkt kunnen worden mits voldaan is aan bepaalde voorwaarden. Dit kan voorkomen indien demonstranten een zodanige dwang uitoefenen dat anderen hun recht op vrije meningsuiting en betoging niet meer kunnen uitoefenen. In een dergelijk geval is volgens de wetgever geen sprake meer van een betoging en kan men zich niet meer op het demonstratierecht beroepen.⁶⁴

Er werd vervolgens gesteld dat er materiële schade geleden werd door het museum, de actie de openbare orde verstoortte en middels berichtgeving in de media een grote impact in de maatschappij had. Daarom is volgens het hof strafoplegging in beginsel geboden.⁶⁵ In deze zaak waren de verdachten dus strafbaar, de overheid had een ruime discretionaire bevoegdheid om strafrechtelijke middelen te gebruiken, mits deze proportioneel zijn.⁶⁶

Echter, gezien de duur van de voorlopige hechtenis van de verdachten besloot het hof geen straf of maatregel op te leggen. De aanhouding, het ophouden voor verhoor en de voorlopige hechtenis werden in deze zaak door de rechter gezien als voldoende bestraffing en een celstraf werd disproportioneel geacht. Wat hierbij ook sterk meespeelde was het mogelijke 'chilling effect' dat verder strafrechtelijk optreden zou hebben op anderen, die hierdoor misschien weerhouden worden om hun demonstratierecht uit te oefenen.⁶⁷ Wel werden de acties van de verdachten als 'geweld' gekwalificeerd en dit werd hen zwaar aangerekend.

⁶² Hof Den Haag 11 maart 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:344.

⁶³ Hof Den Haag 11 maart 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:344.

⁶⁴ *Kamerstukken II 1975/76, 13872, nr. 7, p. 33.*

⁶⁵ Hof Den Haag 11 maart 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:344.

⁶⁶ Rozemond 2023, p. 131.

⁶⁷ Hof Den Haag 11 maart 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:344.

3.4 Ludieke actie op het ministerie en bezetting booreiland

Dit is anders bij acties die relatief kort duren en waarbij de rechten van anderen niet worden geschaad. Hier kan niet te snel van 'geweld' worden gesproken in de zin van art. 141 lid 1 Sr. Een voorbeeld hiervan zijn zaken waarbij de gedragingen het karakter hebben van een ludieke actie. Dit was het geval bij een demonstratie van activisten die een zwarte substantie op het gebouw van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat smeerden toen daar een bijeenkomst over het klimaat plaatsvond.

Het hof was van mening dat openlijke geweldpleging niet bewezen kon worden en sprak de verdachte daarom vrij. Als motivering werd meegewogen de beperkte omvang van de actie, het feit dat de vloeistof biologisch afbreekbaar was en de slechts kortdurende hinder voor omstanders. Ook werd geen schade aan eigendommen toegebracht.⁶⁸ In dit geval zou bij bestraffing wel degelijk inbreuk worden gemaakt op de grondrechten van artt. 10 en 11 EVRM. Er was immers geen sprake van strafbare handelingen die de beperkingen op grond van art. 2 van deze artikelen rechtvaardigden.

Deze manier van redeneren werd ook door de rechter aangehouden bij een zaak waarbij activisten van Greenpeace een boorplatform in de Noordzee bij Schiermonnikoog hadden bezet om te protesteren tegen proefboringen. De verdachte werd door het OM vervolgd omdat hij zich zonder ontheffing binnen 500 meter van het platform bevond.

In deze zaak werd geoordeeld dat de vervolging niet in overeenstemming was met de vrijheid van meningsuiting en het betogingsrecht uit artt. 10 en 11 EVRM. Het bewezen verklaarde was daarom niet strafbaar, waardoor de verdachte werd ontslagen van alle rechtsvervolging. Een beperking van de grondrechten van de verdachte op grond van lid 2 van artt. 10 en 11 EVRM was volgens de rechter niet noodzakelijk in een democratische samenleving.⁶⁹

Bij de argumentatie voor dit standpunt stelt de rechtbank eerst dat de omstandigheid dat de handelingen van verdachte bij wet (in casu artikel 43 van de Mijnbouwwet) verboden waren op zichzelf onvoldoende is om te kunnen oordelen dat een inbreuk op het betogingsrecht gerechtvaardigd is, ondanks dat deze wet een zwaarwegend belang dient. Dat er tegen Greenpeace aangifte is gedaan verandert hier niets aan. Ook wordt aangegeven dat het inherent aan het betogingsrecht is dat de belangen van anderen kunnen worden geschaad of dat een wettelijke bepaling kan worden overtreden en dat dit in beginsel geen rechtvaardiging is voor een inperking.⁷⁰

Net als in de hiervoor genoemde zaak werd vervolgens door de rechter aangehaald dat de actie slechts van beperkte duur was geweest, beperkte hinder had opgeleverd en geen concreet gevaar voor de betrokkenen had opgeleverd. Ook had Greenpeace vooraf contact met het de eigenaar van het boorplatform opgenomen en getracht deze te overtuigen van hun standpunten en vond de actie plaats binnen het kader van een breed gevoerd maatschappelijk debat, namelijk het klimaatbeleid en het gebruik van fossiele brandstoffen.⁷¹

⁶⁸ Hof Amsterdam 21 november 2022, ECLI:NL:GHAMS:2022:3307.

⁶⁹ Rb. Amsterdam 2 mei 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:4022, r.o. 6.3.

⁷⁰ Rb. Amsterdam 2 mei 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:4022, r.o. 6.3.

⁷¹ Rb. Amsterdam 2 mei 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:4022, r.o. 6.3.

De verdediging voert ook aan dat de officier van justitie niet-ontvankelijk moet worden verklaard omdat er geen belangenafweging heeft plaatsgevonden aan de hand van de beginselen van proportionaliteit en subsidiariteit, maar dit wordt door de rechtbank afgewezen vanwege het zwaarwegende veiligheidsbelang van de overtreden wet in kwestie.

Ook een beroep op de 'speciale rol' bij betogingen die zou gelden voor journalisten maar ook voor ngo's zoals Greenpeace wordt afgewezen.⁷² Aan het argument van de verdediging dat vervolging een 'chilling effect' zou hebben op anderen die gebruik willen maken van hun betogingsrecht besteedde de rechter in het geheel geen aandacht.

3.5 Argumenten van de klimaatactivisten

De in dit hoofdstuk beschreven zaken laten zien hoe de Nederlandse strafrechter een invulling geeft aan de uitgangspunten van het EHRM. In de uitspraken van de rechter wordt zonder uitzondering gerefereerd aan artt. 10 en 11 EVRM en hoe is gerechtvaardigd dat deze grondrechten zijn ingeperkt. Bij de zaken tegen Engel en Van Meijeren is dit goed te begrijpen.

Zo is het wetenschappelijk aangetoond dat corona een besmettelijke en dodelijke ziekte is en dat 40.000 Nederlanders aan de gevolgen hiervan zijn overleden in 2020 en 2021.⁷³ Ook bij het opjuinen van boerenprotesten door Kamerlid Van Meijeren is het goed voorstelbaar dat de samenleving wordt verstoord door ongeregelde heden van boeren en dat de staat koste wat het kost sociale onrust wil tegengaan. De grootschalige rellen in Engeland naar aanleiding van de moord op drie kinderen in juli 2024 laten zien dat de samenleving hierdoor ernstig ontwricht kan worden.⁷⁴

De klimaatzaken daarentegen verschillen in aard van de zaken van Engel en Van Meijeren. Klimaatactivisten geven aan dat zij begaan zijn met het lot van de planeet die zij leefbaar willen houden voor toekomstige generaties. In tegenstelling tot Engel en Van Meijeren leveren zij een inhoudelijke bijdrage aan het maatschappelijk debat en worden klimaatacties gerechtvaardigd op grond van globale normen, demonstranten zien zich als vertegenwoordigers van gemarginaliseerde staten die worstelen met extreme armoede en die zelf slechts met moeite hun stem kunnen laten horen op het wereldtoneel.⁷⁵

Veel van deze staten zijn zogenoemde 'front line states' in de klimaatcrisis, die het minst hebben bijgedragen aan de klimaatverandering maar de eersten zijn die de catastrofale gevolgen hiervan aan den lijve ondervinden. Dit is het geval bij eilandstaten in de Grote Oceaan zoals Tuvalu en Kiribati, waar de bevolking de afgelopen jaren talloze vierkante kilometers van hun grondgebied is kwijtgeraakt aan de stijgende zeespiegel, erosie en grondverzakkingen en waar het oprukkende zoute water ervoor zorgt dat gewassen niet meer goed kunnen groeien.⁷⁶

⁷² Rb. Amsterdam 2 mei 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:4022, r.o. 3.3.

⁷³ *Sterfte en oversterfte in 2020 en 2021* 2022, p. 40.

⁷⁴ <https://www.theguardian.com/commentisfree/article/2024/aug/04/the-observer-view-on-the-riots-after-the-southport-killings-extremists-have-launched-an-assault-on-the-rule-of-law>

⁷⁵ Reyes & Gertz 2023, p. 308.

⁷⁶ <https://www.nrc.nl/nieuws/2022/11/11/tuvalu-vanuatu-kiribati-wat-gebeurt-met-de-inwoners-van-een-land-dat-in-zee-verdwijnt-a4147999>

Er is overweldigend wetenschappelijk bewijs dat klimaatverandering leidt tot extreem weer, tekorten in voedsel- en watervoorzieningen, het uitsterven van planten- en diersoorten en een grote toename van ontheemden door een stijgende zeespiegel.⁷⁷ De aanpak van deze problemen vergt een gecoördineerde internationale aanpak, maar geïndustrialiseerde landen geven geen blijk van voldoende urgentie bij het bestrijden van de klimaatcrisis.

Het VN-klimaatakkoord van Parijs uit 2015 waarbij maatregelen werden genomen om klimaatverandering tegen te gaan leek hoopgevend maar inmiddels is gebleken dat er te weinig financiële middelen beschikbaar zijn gesteld om de klimaatcrisis te bezweren. Ook zijn lobbyisten van de fossiele industrie erin geslaagd om te voorkomen dat de groei van de productie van fossiele brandstoffen aan banden is gelegd.⁷⁸

António Guterres, de secretaris-generaal van de VN, gaf in een speech in eerder dit jaar in New York aan dat het 'moment van de waarheid' is aangebroken, dat de planeet ons met extreme weersveranderingen iets wil vertellen maar dat we simpelweg niet willen luisteren.⁷⁹ Dit is ook het uitgangspunt van een van de verdachten van de protestactie in het Mauritshuis toen hij verklaarde: "How do you feel when you see something beautiful and priceless apparently being destroyed before your eyes? Do you feel outraged? Good! Where is that feeling when you see the planet being destroyed?"⁸⁰

De klimaatactivisten doen hiermee, net als de burgerrechtenactivisten, een beroep op de morele integriteit van anderen bij het uitdragen van hun standpunten. Ook zijn er gelijkenissen met de argumenten van Thomas Paine en Martin Luther King over de futiliteit van het blijven onderhandelen met onderdrukkers wanneer resultaten uitblijven en keer op keer blijkt dat hun houding niet verandert. Vanuit het oogpunt van het natuurrecht gaat het ook tegen de menselijke rede in om door te gaan met de productie en het grootschalige gebruik van fossiele brandstoffen terwijl dit onze planeet vernietigt.

Ondanks geweldloze protesten, argumentatie in het publieke debat en het aandragen van wetenschappelijk bewijs zijn er door de overheid en de politiek weinig veranderingen doorgevoerd om een energietransitie tot stand te brengen en is hun houding tegenover de klimaatcrisis niet veranderd. Er zijn bijvoorbeeld geen eenduidige plannen gemaakt om energieprijzen betaalbaar te houden en verstikkende bureaucratie leidt ertoe dat burgers de voordelen van de energietransitie tot nu toe onvoldoende in hun portemonnee voelen.⁸¹ Ook de organisaties die onherstelbare schade toebrengen aan onze leefwereld, zoals de producenten van fossiele brandstoffen, weigeren hiervoor hun verantwoordelijkheid te nemen en blijven sturen op groei en overconsumptie.⁸²

⁷⁷ *Climate Change 2023: Synthesis Report 2023*, p. 50.

⁷⁸ <https://www.brookings.edu/articles/the-successes-and-failures-of-cop28/>

⁷⁹ <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2024-06-05/secretary-generals-special-address-climate-action-moment-of-truth%C2%A0>

⁸⁰ <https://edition.cnn.com/style/article/vermeer-protest-just-add-oil-belgium-hague-prison/index.html>

⁸¹ *The future of European competitiveness 2024*, p. 39.

⁸² Van Stokkom 2023, p. 382.

Zo heeft het *Landesamt für Bergbau, Energie und Geologie* van de Duitse deelstaat Nedersaksen op 13 augustus van dit jaar een vergunning afgegeven aan het Nederlandse olie- en gasexploitatiebedrijf ONE Dyas om naar gas te boren voor de kust van het Duitse eiland Borkum.⁸³

Een persbericht van ONE Dyas meldt dat dit heuglijk nieuws is omdat het gas zo wordt geproduceerd met de kleinst mogelijke CO₂-voetafdruk doordat het niet geïmporteerd hoeft te worden. Zolang we nog niet kunnen overstappen op duurzame energiebronnen blijft gas uit de Noordzee volgens hen daarom de beste keuze. Bovendien worden Nederland en Duitsland zo minder afhankelijk van landen buiten de EU voor hun energievoorziening.⁸⁴

Klimaatactivisten stellen daarentegen dat we door aanhoudend te investeren in aardgas- en aardolie-infrastructuur voortdurend afhankelijk blijven van fossiele brandstoffen en zo wordt de transitie naar duurzame energiebronnen steeds weer opnieuw vertraagd.⁸⁵

Een stabiel klimaat is een onmisbare voorwaarde voor het leven op deze planeet en behoort daarmee volgens de Finse filosoof Simo Kyllönen tot de collectieve goederen (*indispensable public goods*).⁸⁶ Kyllönen stelt dat het tegengaan van de klimaatcrisis in het belang van ons allemaal is en daarom moet iedereen hier een bijdrage aan leveren. Indien een staat deze samenwerking schendt door beleid te voeren waardoor de klimaatcrisis verergerd, zoals door het uitvoeren van boringen in onontgonnen aardgasvelden of het bouwen van nieuwe kolencentrales, wordt aan een deel van de wereldbevolking deze collectieve goederen onthouden. Volgens activisten moet dit consequenties hebben en is burgerlijke ongehoorzaamheid tegen deze staat dan gerechtvaardigd.⁸⁷

Dit uitgangspunt lijkt op de schending van het eerder genoemde sociaal contract dat bestaat tussen burgers en de staat. In situaties waarin faalt de staat om voldoende maatregelen te treffen om de klimaatcrisis het hoofd te bieden of deze juist lijkt te verergeren, nemen burgers door middel van radicale acties het heft weer in eigen hand.

Er is echter een verontrustende trend waarneembaar waarbij demonstranten door de rechter zwaar gestraft worden om zo tegemoet te komen aan de zorgen over wanordelijkheden en de roep tot vergelding vanuit de samenleving.⁸⁸ Zo kreeg een van de verdachten van de klimaatactie in het Mauritshuis een maand gevangenisstraf opgelegd, terwijl boeren die het huis van een minister belaagden een taakstraf kregen.⁸⁹ In juli van dit jaar werden vijf Just Stop Oil-activisten, waaronder Extinction Rebellion-oprichter Roger Hallam, door de Engelse rechter veroordeeld tot vijf jaar cel voor het blokkeren van M25-snelweg, een ongehoord hoge straf voor gewelddoos protest.⁹⁰

⁸³ https://www.lbeg.niedersachsen.de/bergbau/genuehmigungsverfahren/aktuelle_planfeststellungsverfahren/planfeststellungsverfahren-zum-vorhaben-der-one-dyas-b-v-richtbohrungen-von-der-plattform-n05-a-in-den-deutschen-sektor-der-nordsee-einschliesslich-der-erdgasforderung-im-deutschen-hoheitsgebiet-215997.html

⁸⁴ <https://onedyas.com/news/>

⁸⁵ *Rechtvaardig afbouwen van fossiele subsidies* 2023, p. 54.

⁸⁶ Kyllönen 2014, p. 603.

⁸⁷ Kyllönen 2014, p. 610.

⁸⁸ *Kamerstukken II* 2023/24, 34324, nr. 12.

⁸⁹ <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-economie/worden-klimaatactivisten-harder-aangepakt-dan-boeren~b5305890/?referrer=https://www.google.com/>

⁹⁰ <https://www.theguardian.com/environment/article/2024/jul/18/five-just-stop-oil-supporters-jailed-over-protest-that-blocked-m25>

Voorstanders van het beperken van het demonstratierecht en het zwaar straffen van demonstranten wijzen op de nadelige gevolgen van het verstoren van de activiteiten van anderen en het gevaar van de effecten van burgerlijke ongehoorzaamheid. Zij stellen dat er een ontwikkeling gaande is waarbij demonstranten bereid zijn tot overtreding van de wet en van democratische principes om hun gelijk te krijgen en dat hierdoor anderen worden aangemoedigd om ook te grijpen naar dergelijke middelen. Deze manier van demonstreren leidt tot steeds extremere vormen van protest en tot afkalving van het betogingsrecht en is daarmee een bedreiging voor de democratische samenleving.⁹¹

Deze argumenten miskennen de moeite die activisten, van Martin Luther King tot de klimaatactivisten, zich getroosten om veranderingen via de democratische weg tot stand te brengen. Vanuit de gevangenis schreef King dat de lokale autoriteiten liever zouden zien dat er onderhandelingen werden gevoerd in plaats van dat er werd overgegaan tot burgerlijke ongehoorzaamheid.⁹² Hiervan werd pas door King gebruik van gemaakt toen de geijkte opties van overleggen en onderhandelen waren uitgeput. Ook de protestactie van Rosa Parks en de daaropvolgende boycot van de busmaatschappij in Montgomery, Alabama waren voorafgegaan door talloze vormen van overleg, petitie en demonstraties door de betrokkenen.⁹³ Het enige overgebleven alternatief voor hen was een protestactie, de consequentie van niet-handelen het voortduren van rassensegregatie en overige vormen van discriminatie in de VS.

De beweegredenen en handelswijze van King en Rosa Parks vertoont overeenkomsten met die van de klimaatactivisten. De consequenties van de klimaatcrisis zijn volgens de activisten zo overweldigend dat een verandering van het huidige klimaatbeleid niet door participatie in het publieke debat kan plaatsvinden, anders verandert er simpelweg niets.⁹⁴ Zij stellen dat het teweegbrengen van grote veranderingen radicale actie vergt. Alleen dit kan leiden tot een nieuwe manier van denken. Negatieve consequenties voor anderen worden hierbij zorgvuldig afgewogen. Zo was Greenpeace in de zaak van de bezetting van het boorplatform uit paragraaf 3.4 pas tot een protestactie overgegaan nadat overleg op niets was uitgelopen. Hierbij werd eerst een risicoanalyse opgesteld, alle betrokkenen geïnstrueerd en werden de autoriteiten op de hoogte gesteld.⁹⁵

Net als bij de burgerrechtenactivisten zoeken organisaties zoals Greenpeace eerst het gesprek met andere betrokkenen. Het voeren van een dialoog tussen de verschillende partijen in het publieke debat wordt echter niet bevorderd als demonstranten wegens het vreedzaam uitdragen van hun boodschap worden vervolgd wegens opruiing, een misdrijf met een strafmaximum van vijf jaar gevangenisstraf (zie art. 131 lid 1 Sr). Ook is het zorgelijk dat bij protestacties DNA wordt afgenomen en zware middelen zoals waterkanonnen worden ingezet om demonstranten uiteen te drijven.⁹⁶

⁹¹ <https://www.nederlandrechtsstaat.nl/constitutionele-momenten-2-over-de-democratische-grenzen-van-het-betogingsrecht-een-kantiaanse-denkoefening/>

⁹² King 1963, p. 2.

⁹³ Jackson 2008, p. 86.

⁹⁴ Celikates & Gabriëls 2023, p. 285.

⁹⁵ Roorda & Brouwer 2019.

⁹⁶ *State repression of environmental protest and civil disobedience: a major threat to human rights and democracy* 2024, p. 12 en p. 17.

4. Kader EVRM

4.1 Artt. 10 en 11 EVRM

Het demonstratierecht in het EVRM is vervat in de artikelen 10 EVRM (vrijheid van meningsuiting) en 11 EVRM (vrijheid van vergadering en vereniging). Art. 11 EVRM is een *lex specialis* van art. 10 EVRM, dit leidt ertoe dat in de praktijk een beroep gedaan wordt op zowel art. 10 EVRM als art. 11 EVRM. Het hangt af van de omstandigheden van het geval op welk artikel de nadruk wordt gelegd.⁹⁷

In artt. 10 en 11 EVRM beoordeelt de rechter of de principes van gelijkwaardigheid in acht zijn genomen op basis van de noodzakelijkheidstoets, een beperking van de uitoefening van de grondrechten moet noodzakelijk zijn in een democratische samenleving. Wat precies ‘noodzakelijk’ is wordt aan de rechter gelaten, maar het Hof stelt dat het niet zo is dat de beperking onontbeerlijk is. Aan de andere kant mag er ook niet te soepel een beperking worden opgelegd.⁹⁸

Het EHRM haalt het proportionaliteitsbeginsel aan wanneer het benadrukt dat de rechtspraak in de lidstaten relevante en voldoende (*sufficient*) redenen moeten geven om een inbreuk op het demonstratierecht te kunnen verantwoorden. Het Hof verduidelijkt hierbij dat individuen inzicht moeten krijgen in de redenen die de rechter aandraagt om over te gaan tot een inbreuk en dat zij de middelen moeten hebben om deze redenen te bestrijden.⁹⁹

Bij het vaststellen van de reikwijdte van art. 11 EVRM wordt door het EHRM uitgegaan van een teleologische interpretatie, het doel van de bepaling staat voorop. Bij het vaststellen of er sprake is van een ‘vreedzame vergadering’, zoals lid 1 van art. 11 EVRM vereist, is namelijk bepalend of het gedrag van de demonstranten tijdens de actie een gewelddadig karakter had.¹⁰⁰ Het is niet vereist dat tijdens de actie gewelddadigheden plaatsvinden, de aanwezigheid van gewelddadige intenties is al voldoende om ervoor te zorgen dat er geen sprake is van een vreedzame vergadering en dat bescherming ex art. 11 EVRM ontbreekt.¹⁰¹

Lid 2 van artt. 10 en 11 EVRM staat toe dat grondrechten worden ingeperkt. Deze mogelijkheid bestaat in het EVRM overigens ook voor andere grondrechten zoals de vrijheid van godsdienst (art. 9 EVRM) en het recht op eerbiediging van het privé- en gezinsleven (art. 8 EVRM). De Nederlandse Grondwet kent vergelijkbare regelingen, zie bijvoorbeeld de mogelijkheid voor het stellen van regels bij de vrijheid van godsdienst uit art. 6 lid 2 Gw. In tegenstelling tot de grondrechten uit het EVRM mogen de grondrechten die zijn opgenomen in de Grondwet niet door lagere regelgeving worden beperkt.¹⁰²

⁹⁷ Concl. A-G T. Spronken 23 november 2021, ECLI:NL:PHR:2021:1095, par. 2.3.1.

⁹⁸ EHRM 7 december 1976, ECLI:CE:ECHR:1976:1207JUD000549372, appl.nr. 5493/72, par. 48 (*Handyside t. het Verenigd Koninkrijk*).

⁹⁹ EHRM 19 januari 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0119JUD001752610, appl.nr. 17526/10, par. 114 (*Gülcü t. Turkije*).

¹⁰⁰ EHRM 11 oktober 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1011JUD001423707, appl.nr. 14237/07, par. 74 (*Tuskia e.a. t. Georgië*).

¹⁰¹ Roorda 2019.

¹⁰² Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 23 december 2022 (*Kamerstukken II 2022/23, 35786, nr. 8*), p. 4.

De uitoefening van grondrechten door burgers is in een democratische rechtsstaat een groot goed en hier kan dan ook niet op lichtvaardige wijze mee worden omgegaan. Daarom staan de mogelijkheden tot inperking precies in de wet omschreven en is een keur aan jurisprudentie van het EHRM beschikbaar over hoe deze beperkingen ingevuld dienen te worden.

Nationale autoriteiten hebben hierbij een discretionaire bevoegdheid ('margin of appreciation'), beoordeling vindt plaats aan de hand van de omstandigheden van het geval.¹⁰³ Uit lid 2 van artt. 10 en 11 EVRM blijkt dat wel vereist is dat de beperkingen bij wet voorzien zijn, een legitiem doel dienen en noodzakelijk zijn in een democratische samenleving.

De noodzakelijkheidstoets bestaat uit drie vereisten, namelijk geschiktheid, subsidiariteit en proportionaliteit. De beperkende maatregel moet geschikt zijn om het doel te bereiken, er mag voor het doel geen minder vergaande maatregel beschikbaar zijn en de beperking moet in verhouding staan tot het door de maatregel gediende belang.¹⁰⁴

Het is toegestaan dat een demonstratie leidt tot een 'disruption to ordinary life'.¹⁰⁵ De politie mag dus niet direct ingrijpen bij de minste verstoring van de dagelijkse activiteiten van anderen, bijvoorbeeld een winkelend publiek of mensen die op de trein staan te wachten. Dit wordt door het Hof gezien als een ongewenste beknotting van het betogingsrecht van demonstranten. Dit is anders wanneer een gedraging tijdens een demonstratie een laakbare gedraging (*reprehensible act*) oplevert, dan kan er wel sprake zijn van de dreiging van een straf of maatregel.¹⁰⁶

In beginsel echter is bij een vreedzame vergadering geen plaats voor strafrechtelijk optreden, ook niet wanneer hierbij uitingen worden gedaan die als aanstootgevend of schokkend ervaren kunnen worden. Het EHRM stelt dat er anders geen sprake kan zijn van een democratische samenleving.¹⁰⁷ Het is de taak van de rechter ervoor te zorgen dat de bestraffing proportioneel is om te voorkomen dat dit ontmoedigend werkt op personen die gebruik willen maken van hun demonstratierecht. Het EHRM spreekt in deze context van een 'chilling effect'.¹⁰⁸

Op grond van de noodzakelijkheidstoets stelt het Hof de voorwaarde dat er sprake moet zijn van een 'pressing social need'.¹⁰⁹ Bij de beoordeling van deze vraag geldt een strengere beoordelingsmaatstaf in het geval van uitlatingen door (en tegen) gekozen volksvertegenwoordigers. Voor hen is de vrijheid van meningsuiting extra van belang, omdat zij hun kiezers vertegenwoordigen en hun belangen behartigen.

¹⁰³ Concl. A-G T. Spronken 23 november 2021, ECLI:NL:PHR:2021:1095, par. 2.3.5.

¹⁰⁴ Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins 2021, p. 121.

¹⁰⁵ HR 19 december 2023, ECLI:NL:HR:2023:1743, r.o. 3.3.6.

¹⁰⁶ EHRM (GK) 15 oktober 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:1015JUD003755305, appl.nr. 37553/05, par. 173 (*Kudrevičius e.a. t. Litouwen*).

¹⁰⁷ EHRM 28 juni 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:0628JUD002469994, appl.nr. 24699/94, par. 66 (*VgT Verein gegen Tierfabriken t. Zwitserland*).

¹⁰⁸ EHRM 15 mei 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0515JUD001955405, appl.nr. 19554/05, par. 95 (*Taranenko t. Rusland*).

¹⁰⁹ Nieuwenhuis, Den Heijer & Hins 2021, p. 116.

In een democratische samenleving is het betrachten van tolerantie dan op zijn plaats bij de beoordeling van de uitlatingen van gekozen volksvertegenwoordigers.¹¹⁰ Ook overdrijving en provocatie zijn hierbij toegestaan.¹¹¹ De rechtbank Den Haag lijkt bij de veroordeling van Kamerlid Van Meijeren die in het vorige hoofdstuk werd beschreven dus af te wijken van het standpunt van het EHRM. De rechtbank betoogt echter dat de uitlatingen van Van Meijeren niet alleen bedoeld waren om te kwetsen of verontrusten, maar dat er een oproep tot geweld werd gedaan. De rechtbank verwijst hierbij naar het Perinçek tegen Zwitserland-arrest van het EHRM.

In dit arrest staat dat verschillende factoren moeten worden meegenomen bij de beoordeling of de inperking van uitlatingen noodzakelijk is in een democratische samenleving. Het gaat dan om uitlatingen die gedaan worden tegen de achtergrond van politieke en/of sociale onrust, die schadelijke gevolgen kunnen hebben en er moeten bewoordingen gebruikt worden die een directe of indirecte oproep tot het plegen van geweld bevatten.¹¹²

Dergelijke uitlatingen moeten volgens het EHRM dus geschaard worden onder een 'reprehensible act' en daarom is een beperking noodzakelijk in een democratische samenleving. De rechtbank Den Haag oordeelt dat in casu voldaan is aan de door het EHRM gestelde voorwaarden en dat de uitlatingen van Van Meijeren niet door het EHRM beschermd worden.¹¹³

4.2 Kudrevičius tegen Litouwen-arrest

Het EHRM heeft ook zaken afgedaan met een beroep op de bescherming van de openbare veiligheid en zo beperkingen opgelegd aan de uitoefening van grondrechten. Dit was onder andere het geval bij het arrest Kudrevičius tegen Litouwen uit 2015, waarbij demonstranten meerdere dagen drie snelwegen blokkeerden wegens ontevredenheid met het landbouwbeleid van de overheid. De leiders van dit protest werden wegens ernstige openbare ordeverstoringen door de Litouwse rechter veroordeeld tot voorwaardelijke celstraffen.¹¹⁴

Het Hof oordeelt in deze zaak dat het demonstratierecht niet is geschonden. In de overwegingen die tot dit oordeel hebben geleid worden door het Hof verschillende algemene principes uiteengezet die ook in latere arresten worden aangehaald. Zo wordt het gedrag van de demonstranten en de gevolgen van dit gedrag meegenomen in het oordeel. In casu hadden de demonstranten door het opwerpen van wegblokkades een 'reprehensible act' gepleegd en daardoor worden zij niet beschermd door het demonstratierecht.

¹¹⁰ EHRM 23 april 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0423JUD001179885, appl.nr. 11798/85, par. 42 (*Castells t. Spanje*).

¹¹¹ HR 16 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3583, r.o. 2.2.

¹¹² EHRM (GK) 15 oktober 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:1015JUD002751008, appl.nr. 27510/08, par. 204 e.v. (*Perinçek t. Zwitserland*).

¹¹³ Rb. Den Haag 11 juni 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:8969, r.o. 4.3.

¹¹⁴ EHRM (GK) 15 oktober 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:1015JUD003755305, appl.nr. 37553/05, par. 47 (*Kudrevičius e.a. t. Litouwen*).

Het Hof erkent dat bij demonstraties een bepaalde mate van ontregeling van de publieke ruimte toegestaan is en dat dit op zichzelf geen rechtvaardiging is voor een beperking van het demonstratierecht, maar hier zijn grenzen aan verbonden. Een demonstratie mag niet aanzetten tot geweld en de activiteiten van anderen niet buitenproportioneel verstoren. Indien gedragingen van demonstranten buiten deze grenzen treden hebben staten een ruime discretionaire bevoegdheid ('wide margin of appreciation') om maatregelen tegen dergelijke gedragingen te treffen.¹¹⁵

4.3 Visie van het EHRM

De visie van het EHRM bij de uitoefening van het demonstratierecht illustreert dat rechtvaardigheid onlosmakelijk verbonden is met gelijkheid en proportionaliteit. De demonstranten worden beschermd door de vrijheid van meningsuiting en het recht op betoging, maar tegelijkertijd wordt ook de samenleving beschermd tegen wanordelijkheden, de schending van de rechten en vrijheden van anderen en de andere situaties die beperkingen van het demonstratierecht rechtvaardigen uit artt. 10 en 11 lid 2 EVRM. Beperkingen op deze grondrechten zijn mogelijk, maar alleen wanneer deze beperkingen een legitiem doel dienen.

Er is oog voor zowel de belangen van de staat die wanordelijkheden in de samenleving wil voorkomen, maar ook wordt er ruimte gelaten om te demonstreren zonder inmenging van het openbare gezag, zo stelt bijvoorbeeld art. 10 lid 1 EVRM. Het belang van de ene partij wordt niet als belangrijker beschouwd dan het belang van de andere partij, maar er wordt een morele afweging gemaakt tussen deze belangen.

Dworkin omschreef dit in zijn boek 'Law's Empire' als het ideaal van de politieke en juridische integriteit. Volgens Dworkin kan een staat alleen als legitiem beschouwd worden door de burgers wanneer deze burgers allen gelijkwaardig behandeld worden. Indien fundamentele rechtsbeginselen door de staat worden nageleefd en hierbij verschillende belangen tegen elkaar worden afgewogen, is er een grotere kans dat de wetten en regels die in de staat gelden met eenstemmigheid door alle actoren in de maatschappij worden aanvaard.¹¹⁶ Integriteit leidt zo tot legitimiteit.¹¹⁷

Het is vervolgens de taak van de rechter om in zijn uitspraken een samenhangend geheel van beginselen uit te dragen, zodat procederende burgers bij hun zaak een uitspraak krijgen die voldoet aan de beginselen van de rechtsstaat.¹¹⁸ De rechter heeft hierbij de beschikking over afwegingsruimte om tot zijn oordeel te komen, maar moet wel rekening houden met de maatschappelijke en persoonlijke belangen die in een concreet geval een rol spelen.¹¹⁹

¹¹⁵ EHRM (GK) 15 oktober 2015, ECLI:CE:ECHR2015:1015JUD003755305, appl.nr. 37553/05, par. 156 (*Kudrevičius e.a. t. Litouwen*).

¹¹⁶ Dworkin 1986, p. 188.

¹¹⁷ Decreus 2011, p. 33.

¹¹⁸ Dworkin 1986, p. 218.

¹¹⁹ Westerman 2013, p. 207.

Ook bij de uitspraken van het EHRM komt naar voren dat het demonstratierecht beschermd moet worden maar dat demonstranten rekening moeten houden met beperkingen die noodzakelijk zijn ter handhaving van de openbare veiligheid in een democratische samenleving.¹²⁰ Hier komt de legalistische visie van Dworkin en Rawls naar voren. Burgers hebben rechten waar zij zich op kunnen beroepen maar ze hebben ook morele verplichtingen tegenover elkaar en politieke verantwoordelijkheid tegenover de staat, namelijk om de wet te gehoorzamen.¹²¹

De filosofe Hannah Arendt verzet zich tegen deze legalistische manier van denken in haar essay 'Civil Disobedience'. In tegenstelling tot Thoreau maakt Arendt een onderscheid tussen actievoerders die burgerlijk ongehoorzaam zijn en gewetensbezwaarden. De eerste groep handelt vanuit politieke denkbeelden en de tweede groep vanuit hun geweten. Het geweten leidt volgens Arendt tot een subjectivering van oordelen en heeft daardoor geen plaats in de politiek.¹²²

Burgerlijke ongehoorzaamheid is volgens haar geen gewetensdaad maar een politieke daad die bijdraagt bij aan het publieke debat.¹²³ Dit kan leiden tot nieuwe ontwikkelingen in de samenleving en doet tegelijkertijd recht aan democratische waarden.¹²⁴ Doordat burgerlijke ongehoorzaamheid in de definitie van Arendt politiek van aard is moeten we nadenken over hoe moet worden omgegaan met burgers die het niet eens zijn met de handelswijze van de staat. Arendt pleit er daarom voor om burgerlijke ongehoorzaamheid niet vanuit een legalistisch oogpunt te benaderen maar vanuit een politiek oogpunt en niet zonder meer te scharen onder reguliere misdrijven.¹²⁵

In dit licht is de veroordeling tot vijf jaar cel in de zaak van de Just Stop Oil-activisten in Engeland voor geweldloos protest moeilijk te verantwoorden. Over deze zaak heeft het EHRM zich nog niet uitgesproken, aangezien de activisten zeer recent door de Engelse rechter veroordeeld zijn. Hier ligt duidelijk een taak voor EHRM om zich uit te spreken over hoe een verdragspartij moet reageren op personen die burgerlijk ongehoorzaam zijn en dus welbewust de wet overtreden bij klimaatprotesten. Gebruik maken van draconische straffen in dergelijke gevallen zal zeker leiden tot een 'chilling effect' op andere demonstranten.

Ook zou Arendt het waarschijnlijk niet eens zijn met het antwoord van de Nederlandse regering op de zorgen van VN-rapporteur Michel Forst naar aanleiding van zijn rapport over de harde aanpak van demonstranten bij vreedzame klimaatdemonstraties. In het antwoord op vragen van Kamerleden wordt door de minister Yesilgöz van Justitie en Veiligheid stelselmatig verwezen naar de wet en verklaard dat niet wordt ingegaan op individuele gevallen.¹²⁶

¹²⁰ EHRM 21 november 2023, ECLI:CE:ECHR:2023:1121JUD005689617, appl.nrs. 56896/17, 56910/17, 56914/17, 56917/17 en 57307/17, par. 63 (*Laureijsen e.a. t. Nederland*).

¹²¹ Dworkin 1986, p. 191.

¹²² Achterhuis 2023, p. 363.

¹²³ Arendt 1972, p. 77.

¹²⁴ Arendt 1972, p. 83.

¹²⁵ Arendt 1972, p. 101.

¹²⁶ *Kamerstukken II 2023/24, 2004, Aanghangsel van de Handelingen 18 juni 2024.*

Bij demonstratiezaken volgt het EHRM de legalistische visie van Dworkin en Rawls, zie het eerder beschreven Kudrevičius-arrest, maar in plaats hiervan moet het EHRM de gedachtegang van Arendt volgen en dient het een meer genuanceerde benadering te ontwikkelen. Het EHRM dient de gedragingen van demonstranten vanuit een politiek oogpunt te benaderen en niet zonder meer als reguliere misdrijven te bestempelen. Zo wordt een gedraging tijdens een demonstratie al gekwalificeerd als 'reprehensible act' wanneer er geweldadige intenties aanwezig zijn, waardoor straffen of maatregelen aan de demonstranten kunnen worden opgelegd.¹²⁷

Ook moet het EHRM mijns inziens optreden tegen het buitenproportioneel bestraffen van klimaatactivisten voor vreedzaam protest. Dit kan door kritischer te kijken naar de handelingen van lidstaten wanneer deze hun discretionaire bevoegdheden uitoefenen om zo beperkingen aan demonstraties op te leggen. Lidstaten hebben nu een ruime 'margin of appreciation' om maatregelen te treffen ter voorkoming van wanordelijkheden en ter bescherming van de rechten van anderen, dat ruimte biedt aan repressief optreden tegen vreedzame demonstranten.¹²⁸

Doet het EHRM dit niet, dan loopt het uit de pas met overige bepalingen uit het internationale recht over het recht op een gezonde leefomgeving zoals het Verdrag van Aarhus. Dit verdrag kent rechten toe betreffende de toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter bij milieu-aangelegenheden en is ondertekend door 40 partijen waaronder de Europese Unie.¹²⁹ Volgens artikel 3 lid 8 van dit verdrag mogen personen bij de uitoefening van hun rechten die uit dit verdrag voortvloeien niet worden lastiggevallen, vervolgd en bestraft. Het EHRM zou daarom meer naar de beweegredenen en intenties van de demonstranten moeten kijken bij het beoordelen van hun handelingen tijdens demonstraties.

Een aanzet hiertoe is al gegeven in een EHRM-uitspraak uit april 2024, waarbij de actiegroep *KlimaSeniorinnen Schweiz* stelde dat de Zwitserse Staat zijn klimaatverplichtingen niet nakwam door meer broeikasgassen uit te stoten dan toegestaan was.¹³⁰ Het EHRM gaf de actiegroep gelijk en stelde dat lidstaten een positieve verplichting hebben om klimaatverandering te bestrijden. Doen zij dit niet of in onvoldoende mate, dan schenden zij de mensenrechten.¹³¹ Deze zaak vertoont hiermee gelijkenissen met de Nederlandse Urgenda-zaak uit 2019, waarbij de Staat werd opgedragen om de uitstoot van broeikasgassen drastisch te verminderen.¹³² Dergelijke uitgangspunten van het EHRM werken door in de uitspraken van nationale rechters.¹³³ Verontrustende ontwikkelingen zoals het buitenproportioneel straffen van burgerlijke ongehoorzaamheidsacties kunnen zo een halt worden toegeroepen.

¹²⁷ EHRM (GK) 15 oktober 2015, ECLI:CE:ECHR2015:1015JUD003755305, appl.nr. 37553/05, par. 173 (*Kudrevičius e.a. t. Litouwen*).

¹²⁸ EHRM (GK) 15 oktober 2015, ECLI:CE:ECHR2015:1015JUD003755305, appl.nr. 37553/05, par. 156 (*Kudrevičius e.a. t. Litouwen*).

¹²⁹ https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/aarhus_en

¹³⁰ EHRM (GK) 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, appl.nr. 53600/20, par. 87 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a. t. Zwitserland*).

¹³¹ EHRM (GK) 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, appl.nr. 53600/20, par. 545 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a. t. Zwitserland*).

¹³² HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006 (*Urgenda*).

¹³³ https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vg9hmms5gzvy/europees_hof_voor_de_rechten_van_de_mens#p3

5. Conclusie

Het zou mooi zijn als de diversiteit die Nederland kent wordt gezien als een kracht in plaats van een zwakte, maar dit lijkt ver verwijderd van de realiteit. Er wordt wel gesproken van 'culture wars' en van de 'verharding van de samenleving' waarbij groepen met schijnbaar onverzoenbare standpunten tegenover elkaar worden geplaatst. Hierbij wordt door demonstranten ook gebruik gemaakt van burgerlijke ongehoorzaamheid om hun eisen kenbaar te maken. Met deze acties wordt de wet overtreden en dus valt burgerlijke ongehoorzaamheid strikt genomen nooit onder het demonstratierecht. Echter, er zijn situaties denkbaar waarbij burgerlijke ongehoorzaamheid gerechtvaardigd is, ondanks dat hierbij de wet wordt overtreden.

De vraag is dan wanneer er sprake is van gerechtvaardigde burgerlijke ongehoorzaamheid. Er zou een onderscheid kunnen worden gemaakt tussen wetsovertreders met een morele overtuiging en criminele wetsovertreders die uitsluitend individuele belangen nastreven, maar deze definitie voldoet niet. Zo zou het opjutten van ontevreden mensen om te gaan protesteren, zoals in de strafzaken van corona-activist Willem Engel en FvD-Kamerlid Van Meijeren gebeurd is, ook vallen onder gerechtvaardigde burgerlijke ongehoorzaamheid.

Dit is ongewenst, dergelijke acties voldoen niet volledig aan de vereisten van rechtssocioloog Kees Schuyt met betrekking tot burgerlijke ongehoorzaamheid, namelijk dat de actie weloverwogen en gewetensvol moet zijn. De strafzaken van Engel en Van Meijeren voldoen niet aan dit vereiste. Integendeel, zij verspreiden moedwillig desinformatie, ondermijnen democratische waarden en zorgen voor verdeeldheid in de samenleving. Het criterium dat de wet wordt overtreden door individuele morele overtuigingen na te leven is dus niet genoeg om te kunnen spreken van gerechtvaardigde burgerlijke ongehoorzaamheid.

Hiervoor moet sprake zijn van acties die politieke kwesties aankaarten en een dialoog in de samenleving op gang brengen. Burgerlijke ongehoorzaamheid wordt zo een middel om het publieke debat te beïnvloeden en bij te dragen aan democratische besluitvorming. Op deze manier worden baanbrekende veranderingen in de samenleving tot stand gebracht, denk hierbij aan de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring, het afschaffen van de slavernij of het tegengaan van rassensegregatie. Dit is het geval bij klimaatprotesten, waarbij demonstranten de grenzen van de wet opzoeken en hier overheen gaan om zo veranderingen in de samenleving te realiseren.

Het EHRM moet hiermee rekening houden in zijn uitspraken. De veroordeling van de Just Stop Oil-demonstranten tot vijf jaar cel door de Engelse rechter is een goed moment om duidelijk te maken dat burgerlijke ongehoorzaamheid niet meer moet worden beoordeeld aan de hand van de legalistische visie van Dworkin en Rawls, waarbij burgerlijke ongehoorzaamheid duidelijk wordt onderscheiden van gewelddadige acties. Burgers hebben in deze visie het recht om zich te verzetten tegen een bestaand politiek systeem, maar zijn hierbij verplicht om de wet te gehoorzamen. Op deze manier zou burgerlijke ongehoorzaamheid dus nooit gerechtvaardigd zijn.

Nu is het zo dat burgerlijke ongehoorzaamheid wordt beoordeeld aan de hand van concrete omstandigheden van het geval, bijvoorbeeld of de demonstranten gewelddadige intenties hadden. Dit wordt door het EHRM gekwalificeerd als een 'reprehensible act', waardoor er straffen of maatregelen aan de demonstranten kunnen worden opgelegd.

Het EHRM moet de gedragingen van demonstranten daarom niet vanuit een legalistisch maar vanuit een politiek oogpunt benaderen, zoals betoogd wordt door de filosofe Hannah Arendt. Indien gewetensvolle acties worden gevoerd vanuit politieke beweegredenen als reactie op de inactiviteit van lidstaten om iets aan prangende maatschappelijke problemen te doen, zoals klimaatverandering, dan moeten deze acties door het EHRM niet gekwalificeerd worden als een 'reprehensible act'.

Dit maakt het namelijk mogelijk voor de lidstaten om het demonstratierecht in te perken en demonstranten te vervolgen voor misdrijven zoals opruiing (art. 131 Sr). In het kader hiervan zou het EHRM zich moeten uitspreken over de uitspraak van de Engelse rechter waarbij Just Stop Oil-activisten veroordeeld werden tot vijf jaar cel voor het blokkeren van M25-snelweg.

De uitspraken van het EHRM werken door naar de nationale rechters, die toetsen of het beperken van grondrechten door de lidstaten gerechtvaardigd is en of hierbij de vereisten van proportionaliteit en subsidiariteit zijn toegepast. Zij moeten met de EHRM-uitgangspunten rekening houden en worden zo uitgedaagd om hun zienswijze te veranderen en strafrechtelijke terughoudendheid te betrachten. Op deze manier wordt burgerlijke ongehoorzaamheid door de strafrechter niet meer consequent ondergebracht in de categorie van misdrijven, zonder voldoende rekening te houden met de context of intentie van de demonstranten.

6. Literatuurlijst

Achterhuis 2023

H. Achterhuis, 'Burgerlijke ongehoorzaamheid', *Filosofie & Praktijk* 2023/44, p. 356-366.

Arendt 1972

H. Arendt, *Civil Crises of the Republic: Lying in Politics, Civil Disobedience on Violence, Thoughts on Politics, and Revolution*, New York: Harcourt Brace Jovanovich 1972.

Bakker 2018

F.S. Bakker, *Billijkheidsuitzonderingen: het wegens bijzondere omstandigheden buiten toepassing laten van wettelijke voorschriften in individuele gevallen* (diss. Radboud Universiteit Nijmegen), Deventer: Wolters Kluwer 2018.

Bakker 2021

S.R. Bakker, *Uitzonderlijke excepties in het strafrecht: Een zoektocht naar systematiek bij de beslissingen omtrent uitsluiting van strafrechtelijke aansprakelijkheid in bijzondere contexten* (diss. Erasmus Universiteit Rotterdam), Den Haag: Boom juridisch 2021.

Caro 2012

R.A. Caro, *The Years of Lyndon Johnson: The Passage of Power*, New York: Alfred A. Knopf 2012.

Celikates & Gabriëls 2023

R. Celikates & R. Gabriëls, 'De klimaatcatastrofe en de noodzaak tot burgerlijke ongehoorzaamheid', *Filosofie & Praktijk* 2023/44, p. 283-306.

Decreus 2011

T. Decreus, 'Legitimiteit, gemeenschap en rechtvaardigheid. Een kritiek op Dworkins verklaring voor legitimiteit', *NJLP* 2011/01, p. 31-46.

Van Dijck, Snel & Van Golen 2023

G. van Dijck, M. Snel & T. van Golen, *Methoden van rechtswetenschappelijk onderzoek*, Den Haag: Boom juridisch 2023.

Dworkin 1986

R. Dworkin, *Law's Empire*, Cambridge: Harvard University Press 1986.

De Hullu 2018

J. de Hullu, *Materieel strafrecht. Over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht*. Deventer: Wolters Kluwer 2018.

Gros 2019

F. Gros, *Désobéir*, Parijs: Flammarion 2019.

Hallam 2019

R. Hallam, *Common Sense for the 21st Century: Only Nonviolent Rebellion Can Now Stop Climate Breakdown and Social Collapse*, New York: Chelsea Green Publishing 2019.

Hodgson 2013

G. Hodgson, *Martin Luther King*, Utrecht: Historisch Nieuwsblad 2013 (*Martin Luther King 2013*, vertaald door R. Hartmans).

Jackson 2008

T. Jackson, *Becoming King: Martin Luther King Jr. and the making of a national leader*, Lexington: The University Press of Kentucky 2008.

King 1963

M.L. King, 'Letter from Birmingham Jail', <https://www.csuchico.edu/iege/assets/documents/susi-letter-from-birmingham-jail.pdf>, augustus 1963.

Kyllönen 2014

S. Kyllönen, 'Civil Disobedience, Climate Protests and a Rawlsian Argument for 'Atmospheric' Fairness', *Environmental Values* 2014/23, p. 593-613.

Lokin & Zwolve 2014

J.H.A. Lokin & W.J. Zwolve, *Europese codificatiegeschiedenis*, Den Haag: Boom juridisch 2014.

Nieuwenhuis, Den Heijer en Hins 2021

A.J. Nieuwenhuis, M. den Heijer en A.W. Hins, *Hoofdstukken Grondrechten*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2021.

Van Noorloos 2023

L.A. van Noorloos, 'Strafrechtelijk optreden tegen wegblokkades en het recht op vreedzame betoging: het EHRM in Kudrevičius t. Litouwen', *BSb* 2023/06, p. 291-297.

Paine 2004

T. Paine, *Common sense (edited by Edward Larkin)*, Peterborough: Broadview Press Ltd. 2004.

Rawls (1971) 2006

J. Rawls, *Een theorie van rechtvaardigheid*, Rotterdam: Lemniscaat 2006 (*A theory of justice* 1971, vertaald door F. Bestebreurtje).

Reyes & Gertz 2023

P. Reyes & N. Gertz, 'Crime without punishment? On the legitimacy of illegal actions from the climate movement', *Filosofie & Praktijk* 2023/44, p. 307-323.

Roorda 2019

B. Roorda, annotatie bij EHRM 11 oktober 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1011JUD001423707, *EHRC* 2019/02.

Roorda & Brouwer 2019

B. Roorda & J.G. Brouwer, annotatie bij Rb. Amsterdam 2 mei 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:4022, *AB* 2019/479.

Rozemond 2023

N. Rozemond, 'De strafrechtelijke grenzen van het demonstratierecht', *NTS* 2023/37, p. 120-131.

Schuyt 2009

C.J.M. Schuyt, *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2009.

Sierksma 2023

P. Sierksma, *Lessen van King*, Amsterdam: Uitgeverij Pluim 2023.

Van Stokkom 2023

B. van Stokkom, 'Actievoeren tegen Big Oil. Eén hoeraatje voor burgerlijke ongehoorzaamheid, twee voor reputatiebeschadiging', *Filosofie & Praktijk* 2023/44, p. 380-403.

Thoreau (1849) 2019

H.D. Thoreau, *Walden en de plicht tot burgerlijke ongehoorzaamheid*, Amsterdam: De Bezige Bij 2019 (*Walden & Civil Disobedience* 1849, vertaald door A. Haakman).

Westerman 2013

P. Westerman, *Recht als Raadsel: een inleiding in de rechtsfilosofie*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2013.

Rapporten

Bevorderen, Beschermen, Bestrijden 2024

Bevorderen, Beschermen, Bestrijden: Nationale Extremismestrategie 2024-2029 (rapport Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, gepubliceerd in mei 2024), Den Haag: NCTV 2024.

Climate Change 2023: Synthesis Report 2023

Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (rapport Intergovernmental Panel on Climate Change, gepubliceerd in maart 2023), Genève: IPCC 2023.

Demonstratierecht onder druk 2022

Demonstratierecht onder druk: regels en praktijk in Nederland moeten beter (rapport Amnesty International, gepubliceerd in november 2022), Amsterdam: Amnesty International 2022.

Demonstreren, een schurend grondrecht? 2018

Demonstreren, een schurend grondrecht? (rapport Nationale ombudsman, gepubliceerd in maart 2018), Den Haag: Nationale ombudsman 2018.

The future of European competitiveness 2024

The future of European competitiveness: A competitiveness strategy for Europe (rapport Europese Commissie, gepubliceerd in september 2024), Brussel: Europese Commissie 2024.

Rechtvaardig afbouwen van fossiele subsidies 2023

Rechtvaardig afbouwen van fossiele subsidies: Minder CO₂ en meer inkomsten (rapport SOMO, Oil Change International en Milieudefensie, gepubliceerd in augustus 2023), Amsterdam: SOMO 2023.

Samenleving in beweging 2023

Samenleving in beweging: Diversiteit en sociale cohesie nader beschouwd (rapport Sociaal en Cultureel Planbureau, gepubliceerd in augustus 2023), Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2023.

State repression of environmental protest and civil disobedience: a major threat to human rights and democracy 2024

State repression of environmental protest and civil disobedience: a major threat to human rights and democracy. Position paper by Michel Forst, UN special Rapporteur on Environmental Defenders under the Aarhus Convention (rapport United Nations Economic Commission for Europe, gepubliceerd in februari 2024), Genève: UNECE 2024.

Sterfte en oversterfte in 2020 en 2021 2022

Sterfte en oversterfte in 2020 en 2021. Onderzoek door het CBS en het RIVM, in het kader van het ZonMw onderzoeksprogramma Oversterfte (rapport Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, gepubliceerd in juni 2022), Den Haag: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu 2022.

7. Jurisprudentielijst

EHRM 7 december 1976, ECLI:CE:ECHR:1976:1207JUD000549372, appl.nr. 5493/72 (*Handyside t. het Verenigd Koninkrijk*).

EHRM 23 april 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0423JUD001179885, appl.nr. 11798/85 (*Castells t. Spanje*).

EHRM 28 juni 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:0628JUD002469994, appl.nr. 24699/94 (*VgT Verein gegen Tierfabriken t. Zwitserland*).

EHRM 15 mei 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:0515JUD001955405, appl.nr. 19554/05 (*Taranenko t. Rusland*).

EHRM (GK) 15 oktober 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:1015JUD003755305, appl.nr. 37553/05, (*Kudrevičius e.a. t. Litouwen*).

EHRM (GK) 15 oktober 2015, ECLI:CE:ECHR:2015:1015JUD002751008, appl.nr. 27510/08 (*Perinçek t. Zwitserland*).

EHRM 19 januari 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0119JUD001752610, appl.nr. 17526/10 (*Gülcü t. Turkije*).

EHRM 11 oktober 2018, ECLI:CE:ECHR:2018:1011JUD001423707, appl.nr. 14237/07 (*Tuskia e.a. t. Georgië*).

EHRM 21 november 2023, ECLI:CE:ECHR:2023:1121JUD005689617, appl.nrs. 56896/17, 56910/17, 56914/17, 56917/17 en 57307/17 (*Laureijsen e.a. t. Nederland*).

EHRM (GK) 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, appl.nr. 53600/20 (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a. t. Zwitserland*).

HR 16 oktober 1973, ECLI:NL:HR:1973:AB5022, NJ 1974/29 (*Sosjale Joenit*).

HR 16 september 2008, ECLI:NL:HR:2008:BC7923 (*Noodtoestand en Opiumwet*).

HR 12 juli 2011, ECLI:NL:HR:2011:BP5967.

HR 16 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3583.

HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006 (*Urgenda*).

HR 19 december 2023, ECLI:NL:HR:2023:1743.

Hof Amsterdam 21 november 2022, ECLI:NL:GHAMS:2022:3307.

Hof Den Haag 11 maart 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:344.

Rb. Amsterdam (vzr.) 5 oktober 2012, ECLI:NL:RBAMS:2012:BX9310 (*Shell/Greenpeace*).

Rb. Amsterdam 2 mei 2019, ECLI:NL:RBAMS:2019:4022.

Rb. Rotterdam 20 januari 2023, ECLI:NL:RBROT:2023:259.

Rb. Den Haag 2 augustus 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:11442.

Rb. Den Haag 11 juni 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:8969.